

ERŐS KINGA
**Mint némafilmek
 kísézőzongoristája**

**Tormay Cécile: Virágok városa
 Szirének hazája**

„A magyar nyelvű utazási irodalom felívelésének korszakai jellemző módon a magyar kultúra önszemléletének kitüntetett pillanataihoz, a magyarság, illetve azon belül valamely meghatározó társadalmi csoport értékrendjének önmaga számára való megkérdőjeleződéséhez kapcsolhatók.” Így fogalmaz Németh Ákos a „*Vigasztalásul útnak indulunk*”¹ című, a magyar útirajz-irodalmat áttekintő tanulmányában. Mint maga is felhívja rá a figyelmet, az utazási irodalom a magyar történelem három jelentős korszakában bizonyult meghatározónak: a humanizmus és a reformáció ember-, illetve nyelvi kultúra-központú világgépének érzékelésekor, a magyarság tragikus politikai-kulturális szétszakítottóságának tapasztalatát egyesítő XVII. században; az éledő magyar nemzeti tudatról és a nyugatias polgárosodás programjáról gondolkodó reformkorban; valamint a XX. század első felének traumásújtott magyar azonosság-tudatának és léttapasztalatának légkörében. Amikor Tormay Cécile útirajzait vizsgáljuk, kézenfekvőnek látszik, hogy műveiről a kortársi művek ismeretében szólnunk, hiszen a magyarországi útirajz-irodalom harmadik jelentős korszaka a XX. századra tehető. A világ megismerhetőségébe és egész-értékűségébe vetett hit megrendülése, a „Minden Egész eltörött, / Minden láng csak részekben lobban” (*Kocsi-út az éjszakában*) már a századforduló óta kísértő léttapasztalata, amit Ady Endre oly találóan fogalmazott meg. A *Minden Egész* töredezetté válása kétségkívül vonzóvá tette e szabálytalan műformát, az útirajz-irodalmat a vallomásos megnyilatkozás lehetőségét kereső elbeszélők számára. „Történelmi tájékozódást és filozófiai elmélyülést keresnek ma, a nagy föld-rengés után mindenütt, ahová elértek a világháború megrázkódtatásai” – írta Thienemann Tivadar saját

koráról 1922-ben.² Nem véletlen, hogy az útirajz-írás két világháború közötti újraértelmezése épp a bölcseleti, illetve történelmi elmélyülés irányába bontakozott ki, gyakran a vigasztalás keresésének gesztusaitól is kísérve. Erre utal Szabó Zoltánnak az Új Szellem című folyóirat 1937-es évfolyamában megjelent írása is (*Vigasztalásul útnak indulunk...*). S útnak indultak bizony sokan a fiatalok közül. A két világháború között színre lépett fiatal író-, kritikus-, bölcész-nemzedék műveire különösen jellemző a szubjektív írásmód általános, műfaji kereteken átlépő térhódítása. Erre utal Cs. Szabó László, amikor a korábbi irodalmi formák átalakulásáról s ennek nyomán „kihagyó lélegzetű, személyes célzásokra forgácsolt, exhibicionista műfajok”, „regény-esszé, novella-esszé, tiszta esszé és kritika-esszé” előtérbe kerüléséről ad számot *Műfaj és nemzedék*³ című írásában, a műfajelméleti átalakulás kérdését – a korabeli magyar irodalomkritikában meglehetősen egyedülálló módon – befogadásszociológiai perspektívából megközelítve. Cs. Szabó kortársi értékelése szerint a közös nyelv elvesztése a társadalmi visszhang általános hiányaként hatott vissza a húszas, de főleg a harmincas évek íróira. A saját nyelvbe való bezártság ezzel együttjáró érzete pedig az olyan, esszéizmust és önéletrajziséget új kontextusban egyesítő „fojtott hangú, önvizsgáló műfajoknak” kedvezett, mint az utazási irodalom formái (gondoljuk csupán Tormay kortársai közül Márai Sándor *Istenek nyomában*, *Napnyugati őrjárat* című műveire, Fejtő Ferenc *Érzelmes utazására* vagy Kodolányi János *Suomi, a csend országa* című műveire, vagy akár Cs. Szabó könyveire, a *Két nap Párizsban* vagy a *Doveri átkelés* is megemlíthető ebben a sorban, miképpen Illyés Gyula *Oroszország* című munkája vagy éppen az általa szerkesztett posztumusz Kosztolányi-kötet, az *Elsüllyedt Európa*). Kézenfekvő, hogy Tormay Cécile útirajzait vizsgálva, róluk a kortársi művek ismeretében szólnunk, de mégsem járunk el helyesen, ha így cselekszünk, s olyan elvárásokat támasztunk szövegei iránt, amellyel azok nem rendelkezhetnek, egyszerűen azért, mert nem akkor íródtak, amikor megjelentek.

Tormay Cécile 1900–1914 között bejárta Olaszország, Németország tájait, utazásai során eljutott Franciaországba, felfedezte magának Párizst is nagynénje, Tüköry Alajosné Pax társaságában. E bő évtizedben szinte minden évben több hónapot töltött Itáliában, ahol megismerkedett Francesca d’Orsay

1 Iskolakultúra, 2011/8–9, 75.

2 Thienemann Tivadar: *A Nyugat alkonya: Oswald Spengler és a Spengler-irodalom*, Minerva, 1922, 8–10. sz. 343.

3 Cs. Szabó László: *Műfaj és nemzedék*. Nyugat, 1936/7. 18.

grófnővel, akivel később elválaszthatatlan barátnők lettek, s neki köszönhetően bejártossá vált a legelőkelőbb arisztokrata szalonokba. A grófnő emlékirataiban így emlékszik Tormayra: „Tormay Cécile a következő év tavaszát Firenzében töltötte, és én bevezettem a társaságba. Mindenki nagyra becsülte báját, intelligenciáját és szellemének finomságát. Gyakran kérték, hogy adjon elő görög tárgyú novelláiból. Sajátos franciasággal beszélt, azonban magyar akcentusú, lágy, éneklő hangjával olyan hatásosan tudta előadni történeteit, hogy mindenki érdeklődését felkeltette.”⁴

Ekkori utazásainak írói lenyomata, Itália iránti szerelmének összegzése két könyve, a Firenzét bemutató *Virágok városa* és a Szicíliát bemutató *Szirének hazája*, amelyek a Genius kiadónál 1935-ben jelentek meg Jaschik Álmos rajzaival. A kötetek írásai azonban nem a két világháború közötti időszakban keletkeztek, így nem vizsgálhatók együtt a fentebb emlegetett kortársak műveivel, éppen ezért nem kérhetők rajtuk számon Cs. Szabó megállapításai sem. E két kötet írásdarabjai vetítettképes előadás anyagai voltak, amelyeket Tormay az Uránia ismeretterjesztő és tudományos közművelődési összejövetelek előadójaként alkalmi írásként készített, előadásnak szánva a szöveget. Az első előadás időpontja 1906 volt. Hankiss János, monográfusa így ír erről: „Az Uránia-darabok jó edzés az író számára, ki kell emelnie azt, ami színes és lényeges, meg kell tanulnia tollhegyre venni a legjellemzőbb vonást, hogy a tovasiető vetítésnek terjengő szöveggel útjába ne álljon.”⁵ Számomra mindebből sokkal inkább tűnik úgy, hogy az útirajz műfaj két világháború közötti reneszánsza indította az írónőt arra, hogy ezeket a korábbi írásokat kötetbe rendezve jelentesse meg. Így érthető, hogy írásainak témái, írói eszközei és problémafelvetései miért nem hasonlítanak fiatalabb kortársai műveire. Tormay nem értelmezte újra az útirajz formát, nem óhajtott sem a bölcséleti, sem a történeti elmélyülés irányába elmozdulni, sem esszéisztikus lenni, mint Márai vagy Cs. Szabó. Ily módon Tormay útirajzai olyan beszámoló, retorikai eszközökkel megkomponált írások, amelyek ismeretterjesztő, szórakoztató előadásokként születtek. Ezekre az írásokra tehát

nem jellemző az esszéisztikus forma, de annál inkább bírnak egy olyan karakteres poétikai nyelvvel, amely ezen írásokat határozottan az irodalmi útirajz kategóriájába sorolhatóvá teszi. Nápolyról így ír a *Campaniai varázslat* című írásában: „Vergilius sírja alatt virágzik ki a tengerből a nápolyi öböl. Itália legnépesebb városa fekszik a partján: Nápoly, a lárma metropolisza. Távoli zúgása messzire felhallatszik a mélyből. Úgy zsong, mintha szűk utcáiban forradalom lenne, pedig az ordítózó Nápoly most békés, csak cseveg... Ijesztő lehet, amikor dühöng és kenyeret kér. A tömeg az utcákban él. A szurtos, égígérő házakba jóformán csak aludni vagy meghalni mennek be az emberek.”

Tormay útirajzai, mint az irodalom minden formája, a valósággal foglalkoznak, de a hitelesség iránti igénye háttérbe szorul, sokkal fontosabbá válik számára a látottak esztétikai megformálása és nyelvi ereje. Úgy komponálja meg rövid, olykor csupán öt–nyolc flekknyi szövegeit, hogy tisztában van azzal, olyan műfajban alkot, amelyben nem szükséges a megkonstruált felépítés, a cselekmény tudatos vezetése és a katarzis sem. Tormaynál az útirajz lényege a tiszta egymásutániség, amely minden pontban egyformán fontos, egyformán friss. Tudatosan építi impresszionisztikus szövegét, tudva, hogy nem feltétlenül szükséges az összefüggés az egyes szövegrészek között, írása lehet töredékes, és egy részt sem értékel le az egészből a feszültség végett. A cselekmény iránti kíváncsiságot a mindig új, idegen tárgy iránti, ügyesen felkeltett és ébren tartott olvasói érdeklődés váltja fel. Érzékenységet és találékonyságot is mutat ez az írói fogása, az olvasó szinte maga elé képzelheti a vetített képeket, amelyek kapcsán az író úgy mesél, mint a némafilmek kísérő zongoristái. A *Campaniai varázslat*ban olvasuk: „Ma már csak omladozó falak meredeznek az égnek, ott, ahol Nero az amphiteatrumból és lakomák uralkodói gondjait és fáradalmait nem egyszer pihente ki. És míg a császár körül a gőg, a romlottság és őrző pompa orgiázott, nyaralója alatt lenn a tengeren gondtalanul hajózott Agrippina azon a végzetes hajón, amely a monda szerint fia parancsából kettévált alatta és elmerült vele. Milyen sokarcú lehetett a halál, és milyen sokarcú lehetett az élet a császári Róma napjaiban...”

Az útirajz empirikus dokumentum, az utazó-író élményének hitelességét szubjektív kijelentései, dokumentálásai támasztják alá, éppen ezért egy ilyen

4 In: Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*, Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2010. 49.

5 Hankiss János: *Tormay Cécile*, Budapest, 1939. 47.

mű lényegét nem objektív hitelessége, hanem esztétikai értéke adja. Az elbeszélő személye és a szerző mindig azonos, ami a benyomások, megfigyelések, élmények és gondolatok hitelességének garanciája, így a szerző kettős szerepénél fogva két tudósítói szerepnek tesz eleget. Egyrészt ellátja az olvasókat, hallgatókat objektív információkkal országokról, népekről, azaz az objektív világról, másrészt beszámol a szerző belső történéseiről. Tormaynál ez utóbbira alig találunk példát e két kötetben, tehát elbeszélésének hitelességét a cizellált leírások adják, az a mód, ahogyan élményszerűen elbeszéli azt, ami látott, a tájat, az embereket, a képzőművészet remekeit.

Mivel az útirajzban az egyetlen szereplő a szerző, így egy regényhez mérhető cselekmény nem lehetséges, csak cselekménytöredékekről, redukált cselekményről lehet beszélni. Ennek oka a műfaj dinamikájában rejlik: minden esemény adja a maga résztvevőit, akiknek egyetlen érintkezési pontja a szerző-elbeszélő személye. Tormay ennek tudatában tűzdeli tele útirajzait régvolt korok alakjaival, mondabeli figurákkal, elhunyt költőkkel és uralkodókkal, hogy kedvenc olvasmányait felhasználva, azok hőseinek történeteivel saját írásának dinamikáját erősítse, azt cselekményessé tegye. Tormay mindkét könyvére jellemző, hogy az útirajz tere reális tér, amelyben az emberek és a tér az objektív világ független, konkrét formáiként lépnek fel a szerző-utazóval szemben. Ezért gyakori írásainak azon formája, amelyben a tér dominál az emberek

felett: az ország, a környezet, az anyagi kultúra annyira leköti a szerzőt, hogy az emberekkel való találkozásnak csak kevés figyelmet tud szentelni. Látható, hogy a fabulázás, a cselekmény (narratíva) és a szereplők jelentőségéhez képest a tér funkcionalitása bővül. Ezért Tormay útirajzai legtöbbször panorámás jellegűek, hiszen a tér szolgál a leírás vagy a megfigyelés kiindulópontjaként, s csak ezután kerülnek a szöveg középpontjába egy rövid elbeszélői ideig az emberek vagy az emberek közti kapcsolatok, élmények, párbeszédok vagy szituációk formájában. Tormay a narratív útirajz sajátosságait csillogtatja így meg. Végtelenül mesél, régvolt korok embereiről, úgy mint kedves ismerősökről, történeteiket olykor olyan közvetlenül beszéli el, mintha úgy kezdené: képzeljék, Kovácsékkal az történt, hogy... de ő festők, költők, múzsák, királyok és szüzek történeteit idézi s színezi ki.

Tormay Cécile útirajzai, a *Virágok városa* és a *Szirének hazája* egy érzékeny, művelt, az olasz kultúrát, történelmet, mitológiát és tájat behatóan ismerő szerzőről tanúskodnak, aki jó érzékkel felismerte korának olvasói igényeit, az útirajz-irodalom iránt tanúsított érdeklődést, s ezért szerkesztette korábbi írásait azok keletkezése után két évtizeddel kötetekbe. Mindezek ismeretében megállapítható, hogy Tormay Cécile e kötetei nem csupán az író nő találékonyságát, de sokarcúságát is bizonyítják, s nem csupán korának, de a ma olvasójának is jó szolgálatot tehetnek ismeretterjesztő, művelődéstörténeti útikalauzként.

